

Loquella barbarica (VII)* *Saracenis nostris de balafia*. Un arabisme en un document llatí datat a Eivissa el 1235**

Antoni Ferrer Abárzuza

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Ciències de l'Antiguitat
 i de l'Edat Mitjana
 antoni.ferrer@uab.cat

Recepció: 26/09/2013

Resum

Les conquestes feudals que van tenir lloc entre el segle XII i el XIII produïren canvis radicals de població. Els habitants vençuts d'al-Àndalus quedaren «disminuïts de drets, susceptibles de ser sotmesos a pràctiques de desallotjament, alteracions dels seus cicles reproductius, de dispersions» (BARCELÓ, 2005b: 22). Tot aquell maneig formidable de gent necessità papers escrits i fins i tot paraules noves. Algunes, com la que s'analitza ací —*balàfia*—, paradoxalment, van ser manllevades de l'idioma dels conquerits.

Paraules clau: conquesta d'al-Àndalus; Eivissa (Illes Balears); *balàfia*; Pere de Portugal

Abstract. *Saracenis nostris de balafia. An Arabism in a Latin document dated 1235 in Eivissa*

Feudal conquests within the 12th and 13th centuries promoted radical changes in the population structures of that time. The defeated population of Al-Andalus remained “under less rights, susceptible of being forced to abandon their houses, affected by alterations in their reproductive cycles, dispersed” (BARCELÓ, 2005b: 22). All that formidable management of people needed written papers and new words. Some, for example, like the one that here appears – *balàfia* – paradoxically, borrowed from the language of those conquered.

Keywords: conquest of Al-Andalus; Eivissa (Ibiza, Balearic Islands); *balàfia*; Pere de Portugal

* En el número 19/2, de 1997, Miquel Barceló (1939-2013) inaugura una sèrie d'articles —ell en digué «notes»— que titulà *Loquella barbarica*. En la presentació advertí que s'hi recollirien «informacions filològiques i historiogràfiques que pel seu caràcter, almenys, provisionalment fragmentari i inconclusiu» esquivaven un tractament més complex. Persones vinculades a la UAB que gaudirien del mestratge de l'autor de les primeres notes hem estat d'acord, amb el beneplàcit de la direcció de la revista FAVÈNTIA, a tenir l'atreviment de continuar la sèrie.

** Agraïco les observacions i els comentaris que M. Barceló va fer al seu dia a la primera versió d'aquest article. Després hi han contribuït H. Kirchner, V. Martínez Enamorado, F. Retamero, A. Virgili, F. Matutes, I. Tetteh, J. Cardona i S. Tur. Els mèrits que hi trobeu són compartits, no així els defectes. Grup de recerca consolidat: *Arqueologia Agrària de l'Edat Mitjana* (2014 SGR-741) i del projecte de recerca finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat del Govern d'Espanya: *Producciones y espacios agrarios en sociedades ibéricas de la Baja Edad Media: Estudios desde la arqueología histórica (siglos XII-XVI)* (HAR2013-42195-P) (2014-2017).

La recerca que M. Barceló dirigí a Eivissa entre 1992 i, formalment, 1997 —tot i que en la seva absència continua encara— es va centrar en la reconstrucció del procés de migració i colonització de l'illa per part de diversos grups clànics berbers i àrabs. El mètode aplicat en aquells treballs es fonamentava en l'estudi de tres tipus de registres diferents: el documental i toponímic, l'arqueològic i el proporcionat per l'arqueologia hidràulica¹. Naturalment, el registre documental és majoritàriament posterior a la conquesta feudal, però ja s'ha demostrat que pot ser usat com a font d'informació per al moment anterior. No inesperadament, el fet de fixar l'atenció sobre aquells escrits, ordenar-los i buscar-ne de nous ha permès obtenir una lectura més acurada, crítica i allunyada dels tòpics historiogràfics sobre la conquesta. La recuperació d'un document publicat el segle XIX, al qual no s'havia prestat gaire atenció fins ara, s'enquadra dins d'aquest procés de revisió del rastre escrit i arqueològic de la conquesta i de la colonització posterior.

Eivissa va ser conquerida el 8 d'agost de 1235 i se sap que el 4 de juny ja estava plantat el setge². El 7 de desembre anterior, Jaume I havia concedit les illes d'Eivissa i Formentera en feu a costum de Barcelona a Guillem de Montgrí, arquebisbe electe de Tarragona i sagristà de Girona, a condició que les conquerís abans del 29 de setembre de 1235, dia de Sant Miquel³. El *Llibre dels fets* recull la gènesi d'aquest document quan narra com el dit Montgrí i el seu germà Bernat de Santa Eugènia acudiren al monarca per sol·licitar-li aquella concessió⁴. El 12 d'abril, Montgrí, Nuno Sanç, comte de Rosselló, i Pere, infant de Portugal, subscriueren un pacte que estipulava les condicions de la seva col·laboració mútua en la conquesta⁵. D'aquella manera, Nuno Sanç i Pere de Portugal s'uniren al projecte. Ells, de fet, havien obtingut la mateixa gràcia reial el 1231, però havien deixat perir el termini de dos anys fixat pel monarca sense executar la conquesta⁶. El 1251, el papa Innocenci IV va descriure amb paraules exactes el que significà per a la gent d'Eivissa i Formentera l'acompliment de l'estipulat en el pacte entre els tres nobles: *insulas que Eviza et Formentera dicuntur extirpatis inde paganorum spurciis*⁷.

Entre el 8 d'agost i el 10 de setembre d'aquell 1235 es redactà un altre document important, el *Memoriale divisionis*, l'equivalent als llibres de repartiment. S'ha conservat en una còpia posterior que no presenta validació notarial ni la data del trasllat, però que és tinguda per prou fidel a l'original⁸. Es dedueix que es va confeccionar abans del 10 de setembre, perquè aquell dia Pere de Portugal va fer redactar i subscriure un altre document, el que es tractarà ací, en el qual se'ns mostra que aleshores ja coneixia quina era la part de l'illa que li pertocava arran de la seva participació en la conquesta.

1. KIRCHNER (2002: 120-186).
2. TORRES PETERS (2011: 2-9).
3. MARI CARDONA (1976: 19-22).
4. BRUGUERA (1991: 126-127, cap. 125).
5. MARI CARDONA (1976: 65-67).
6. MIRET I SANS (2007: 96).
7. PÉREZ MARTÍNEZ (1977-1978, especialment p. 436). El terme *spurcia* no és casual, vegeu BARCELÓ (2005a).
8. MARI CARDONA (1976: 65-79). També a CRUZ HERNÁNDEZ (1990: 67-71).

Les dades que conté del *Memoriale divisionis* foren recopilades sobre el terreny per nou membres de l'host conqueridora —probablement tres representants per cada un dels nobles que l'encapçalaren—, els quals es feren acompanyar per l'almoixerif i altres sarraïns de l'illa, com el mateix text especifica. Aquells captius anaren assenyalant les línies divisòries entre les cinc circumscripcions administratives o *ayzā'* (plural de *yuz'*) en què es dividia l'illa. Anomenaren les alqueries i els rafals, i els molins i els seus propietaris. L'almoixerif i els altres pronunciaren aquells noms en àrab mentre un escrivà anotava amb grafia llatina el que la seva oïda avesada al català interpretava en el parlar dels sarraïns. El *Memoriale* fou la matriu dels posteriors documents de donació i d'establiment de terres. Una part de la toponímia àrab i berber de l'illa perdurà gràcies a la seva fixació en aquell *document*, necessari per al repartiment del botí immoble guanyat en la conquesta. Aquella toponímia, ben bé tota clànica, tribal, sobrevisqué a la desaparició per mort o captivitat dels últims representants de les estirps que l'havien portada d'al-Àndalus més de tres-cents anys abans.

El document esmentat de pacte entre els tres nobles concretà el que havien de fer amb el botí moble i semovent: *deducantur et percipiantur de omnibus bonis, mobilibus et semoventibus, ibidem inventis et acquisitis, expensae factae et faciendae in machinis et ingenii, et aliis communiter necessariis et utilibus ad expugnationem et captionem castris et fortitudinis*⁹. Entre els béns semovents, naturalment, s'hi han de comptar les persones, els captius¹⁰. Coneixem el repartiment de què havien estat objecte a Mallorca encara no feia, aleshores, cinc anys. El *Llibre dels fets* ho afirma clarament: *que es faés encant dels moros e de la roba que hi era e de totes les coses ... partim los sarraïns e la roba tost, que la gent serà pagada*¹¹. També al·ludeix a aquest captiveri el *Kitāb Tā'rīḥ Mayūrqa*, o crònica àrab de la conquesta de Mallorca, d'origen i filiació no del tot aclarits¹². El cas de Menorca, amb documents abundosos, permet conèixer-ne el destí i quantificar els captius fets en la seva conquesta, el 1287¹³. Tot i estar molt menys documentada, la gestió a què els conqueridors sotmeteren els sarraïns d'Eivissa no degué ser gaire diferent. Com arreu, quedaren «disminuïts de drets, susceptibles de ser sotmesos a pràctiques de desallotjament, alteracions dels seus cicles reproductius, de dispersions»¹⁴. El document que s'analitza tot seguit i que es transcriu al final és una mostra del maneig que els conqueridors feren de la part del botí formada per persones.

1. El document

Com s'ha anunciat, no es tracta d'un text nou. Jacques Marie Joseph Louis, comte de Mas Latrie, comunament citat com M. L. de Mas Latrie, un historiador i diplomàtic francès nascut el 1815 i finat el 1897, publicà la transcripció del docu-

9. MARI CARDONA (1976: 26).

10. FERRER ABÁRZUA (2015: 127-154).

11. BRUGUERA (1991: 100-101, cap. 89).

12. NEBOT i ROSSELLÓ BORDOY (2008: 128).

13. JENÉ (1985-1986).

14. BARCELÓ (2005b, especialment p. 22).

ment¹⁵. Mas Latrie va fer recerca a la Bibliothèque Impériale de Paris, la qual, des de 1871, s'anomena Bibliothèque Nationale de France (BNF). Allí va poder llegir i transcriure documents emesos per la Cancelleria del Regne de Mallorca¹⁶. Una part de l'arxiu reial de Perpinyà, capital del Regne de Mallorca, va ser traslladat a Montpeller el 1343, abans que Pere el Cerimoniós posés fi a la casa dels reis de Mallorca. De Montpeller estant, per diferents vicissituds, els documents acabaren a París, tant a l'esmentada BNF com als Archives Nationales de France. La signatura actual completa del document és la següent: BNF, *Département des Manuscrits*, Latin 9261, 2.

La presentació ací d'una nova proposta de transcripció del document es justifica pel fet que Mas Latrie va cometre algunes errades, especialment una que afecta la lectura correcta d'una paraula que és clau en la interpretació del text, com es veurà¹⁷.

Es tracta d'un document escrit i autoritzat a Eivissa per Pere Joan, notari de Pere de Portugal, el dia 10 de setembre de 1235, un mes i dos dies després de la conquesta. S'ha conservat en una còpia o trasllat validada pel notari d'Eivissa Guillem de Vilasclat el 26 de setembre de 1254. Es tracta, per ara, del segon document conegut fet a Eivissa després d'aquell esdeveniment. El primer, com s'ha dit, fou el *Memoriale divisionis*. La seva aparença formal és l'establiment emfítètic de dues alqueries i un rafal a uns sarraïns d'Eivissa. Fet i fet, però, és la fórmula que Pere de Portugal elegí per expressar en termes legals convencionals la manera com va subjectar aquells sarraïns. Si aquesta circumstància no és pròpiament advertida a temps, la lletra del text pot enganyar fàcilment.

El document comença amb la intervenció del notari Guillem de Vilasclat anunciant que el text que segueix és una còpia autoritzada de l'original, el qual mostrava el segell major de l'infant de Portugal en senyal d'autenticitat. Tot seguit es llegeix la intitulació de Pere de Portugal, *Dei gratia, regni Majoricarum dominus*. L'infant tenia aquest títol arran del bescanvi fet amb Jaume I d'aquest senyoriu pel comtat d'Urgell. Pere posseïa el dit comtat per via de la seva esposa Aurembiaix, comtessa d'Urgell, morta el 1231. A continuació segueixen els verbs que informen de quin tipus de document es tracta. L'infant Pere s'expressa en plural majestàtic i atorga en nom seu i dels seus descendents: *damus, concedimus et laudamus*. Es tracta, per tant, però només aparentment, com s'ha dit, d'una donació. Les condicions que estipula el document són ben dures, però abans d'enumerar-les s'hi anomenen els beneficiaris de l'aparent donació: *Ablon, et Mucatil, Zahale, Abdelle, Abendait, et Mahomet, Abenhaten*¹⁸, *et omnibus aliis saracenis nostris de balafia qui fuerunt de Eviza, et successoribus vestris in perpetuum*. S'ha deixat a propòsit la paraula *balafia*, que és clau en la interpretació del text, tal com hi figura. No

15. MAS LATRIE (1866, vol. II, doc. II, p. 185-186).

16. ORTEGA VILLOSLADA (2003).

17. La revisió s'ha fet a partir d'una digitalització de l'original que em va ser generosament facilitada pel Dr. Antonio Ortega Villoslada.

18. El Dr. Virgilio Martínez Enamorado, amablement, proposa la interpretació següent de les versions d'aquests noms: Muqātil, Sahl, 'Abd Allāh, Ibn Dāwūd i Muḥammad ibn Ḥātim. El cas d'Ablon no és clar i es deixa tal qual surt al text.

convé modificar-la, per ara, amb l'accent que li pertoca en català. La cosa donada foren les *alcherias Gebilalqueren et Benimaymon et rafal Benimarzut*, situades in *portione nostra, in loco qui dicitur Exarquī*. Aquests noms figuren relacionats en el mencionat *Memoriale divisionis* sota les formes *Cariam Geble Alquiles*, *Carias Beninaimo* i *raffal Benimarzoch*¹⁹. Eren terres que, segons el *Memoriale*, se situaven efectivament en el districte de Xarc (*Šarq*, és a dir, 'est, llevant'). M. Cruz Hernández proposa les següents arabitzacions o rearabitzacions d'aquests noms: *qarya Ýabal al-Qilā*, *qarya Banī Maymūn* i *rahāl Banī Marzūq*²⁰.

Banī o Banū Marzūq fa referència a un clan berber que ha estat estudiat per P. Guichard i després per M. Barceló. Aquest darrer autor va localitzar-ne reduplicacions segmentàries a Sant Carles de la Ràpita (Tarragona), Benissa (Alacant), Sineu (Mallorca), es Mercadal (Menorca) i aquest cas d'Eivissa²¹. Respecte de Banū Maymūn, s'ha de dir que el *Memoriale divisionis* recull una altra alqueria d'aquest nom assignada al districte de Portmany, amb la grafia *cariam Benimaymo*, mentre que la del districte de Xarc presenta la forma *carias Beninaimo*²². Al document de setembre de 1235, però, hi posa clarament *Benimaymon*, la qual cosa permet interpretar la forma del *Memoriale* com una errada del copista. Els Banū Maymūn del districte de Portmany foren un dels quatre grups que construïren l'espai irrigat de Buscastell²³. A. Jené mostra que Maymūn era un nom freqüent entre la població negra de Manūrqa durant el segle XIII²⁴. M. Barceló s'adonà que a Orient no era rar entre els captius i els negres, i en proposa l'origen en el clan berber dels Mašmūda²⁵. La *cariam Geble Alquiles* del *Memoriale* és interpretada com *qarya Ýabal al-Qilā* per M. Cruz, com s'ha dit, qui en proposa la traducció 'puig dels castells'. El dit autor, però, no coneixia el document de 1235, en el qual la grafia, aparentment del mateix nom, és *Gebilalqueren*. A partir d'aquesta probable nova versió del nom de l'alqueria, V. Martínez Enamorado proposa relacionar-lo amb l'arrel *k-r-m* que dona *al-Karim*, un dels noranta-nou noms d'Allāh, i per tant seria *Ýabal al-Karam*, traduïble per 'puig de la generositat'²⁶.

19. MARÍ CARDONA (1976: 80) (lectura de la reproducció fotogràfica parcial del document).
20. CRUZ HERNÁNDEZ (1990: 65-151).
21. GUICHARD (1976: 416), *Benimorzoch*, esmentats en un document de 1097; cf. BARCELÓ (1984, 1992, 1997 i, finalment, 2004: 33 s.).
22. MARÍ CARDONA (1976: 80-81). L'aparent canvi d'acusatiu singular a plural de *caria* només es dona en quatre casos d'un total de 97 noms d'alqueries. Tots quatre estan a la primera columna, corresponent al districte de Xarc, les dues primeres alqueries i les dues últimes: *carias Beninaimo*, *carias Yl de Morna ibi juxta [V]ocoroniz*, *carias Benienagip* i *caria[z] Alcudeye*. De moment no es pot explicar per una altra causa que no sigui una errada del copista. J. Marí i M. Cruz fan cas omís d'aquest fet i transcriuen *caria*, però abans MACABICH (1966-1967, vol. 1, p. 239-240) ho va transcriure de la manera que sembla correcta. Clarament, és necessari sotmetre la còpia conservada del *Memoriale divisionis* a una anàlisi diplomàtica i paleogràfica minuciosa.
23. ARGEMÍ, BARCELÓ, KIRCHNER i NAVARRO (1998).
24. JENÉ (1985-1986: 395-396).
25. BARCELÓ (1997: 18).
26. Informació amablement proporcionada pel Dr. Martínez Enamorado. Vegeu, a propòsit de la identificació d'un *hīsn al-Karam* al nord del Marroc: LAZAREV, MARTÍNEZ ENAMORADO i VIGNET-ZUNZ (2012); EPALZA (1975, especialment p. 181): *karīm* «muy venerable y condescendiente; noble, ilustre, generoso, benévolo, piadoso y creyente».

Ablon, Mucatil i els altres sarraïns quedaren subjectes primerament a la prohibició de proclamar cap altre senyor que no fos el dit infant Pere de Portugal o els seus successors. De fet, es tractava d'un mer formalisme. El realment important era la renda que haurien de donar al seu senyor, l'infant: *medietatem omnium fructuum, panis, vini, olei et canabi et omnium inventionum, venationum et lucrorum terre seu maris que Deus vobis dederit*. També havien de satisfer dues quarteres de cereal per cada parell de bous que tinguessin per treballar la terra. Aquesta darrera exacció era finalista: anava destinada al manteniment del batlle de Pere de Portugal a l'illa. És clar, per tant, que un mes després de la conquesta Pere de Portugal ja sabia com organitzaria la seva representació insular i com pretenia finançar-la. Per últim, el document força els sarraïns a prestar un nombre indeterminat de dies de treball gratuït obligatori: *et servietis nobis cum opus fuerit, et faceremus vobis expensas dum in nostro servitio fueritis*.

Una càrrega de rendes d'aquesta magnitud només podia aplicar-se sobre un grup humà que havia estat disminuït de drets arran de la conquesta. La meitat dels fruits era la renda que s'aplicava generalment a les parceries²⁷. A Eivissa, entre 1242 i 1247, es registren quatre arrendaments d'alqueries i trossos de terra a la meitat de tots els fruits, però són a un temps limitat d'un màxim de quatre anys²⁸. La càrrega de rendes que suportaven els colons de València després de la conquesta oscil·lava entre una vuitena i una setzena part de tots els fruits i, excepcionalment, a terres de gran qualitat, una cinquena part, per als llauradors cristians. Per als pagesos musulmans, també al regne de València, la càrrega de renda era més alta, fins a un quart de la collita, a més, hi havia l'obligació de realitzar dies de feina gratuïta que mai no s'aplicaven als cristians²⁹. Segles més tard, la setena, vuitena, onzena i quinzena part dels fruits eren les càrregues més freqüents, per exemple, en els establiments emfitèutics de finques de l'illa veïna de Formentera³⁰. Aquell grup de famílies de sarraïns vençuts, captius, fou sotmès a una exigència de renda molt difícilment suportable si es requeria estrictament.

Els sarraïns així sotmesos eren, posa el text, *de balafia*. Actualment, a Eivissa, Balàfia és el nom de dues vendes o partides territorials del poble de Sant Llorenç de Balàfia, municipi de Sant Joan de Labritja: Balàfia de Dalt i Balàfia de Baix. Se situen dins de l'antiga circumscripció de Xarc. A la ciutat de Lleida, conquerida el 1149, hi ha una barriada de Balàfia. Abans era una possessió rústica, fins que va ser engolida per l'eixample de la ciutat. És un topònim que, com l'eivissenc, prové de temps andalusins³¹. Igualment, a Mallorca, a Sant Llorenç des Cardassar, es troba una possessió d'aquest nom³². Durant l'edat mitjana es documenten algu-

27. GARCIA OLIVER (2004, especialment p. 109): «Els subscriptors de parceries, eren ben feixugues perquè les més utilitzades eren a meitat de fruits, solien reclutar-se d'entre aquests pagesos sense terra...».

28. TUR SERRA (2007).

29. VICIANO (2012).

30. MARI CARDONA (1994: 77-90).

31. LLADONOSA PUJOL (1972: 169) proposa que prové d'Abolàfia i aquest del nom de persona Abu al-Hàfia. Vegeu també TERÉS (1992).

32. *DECat* I 566. MASCARÓ PASARIUS (1962-1967, vol. I., p. 52) hi reconeix que el seu origen és desconegut. *OnCat* I 57 (escrit per Coromines i Mascaró el 1989 sota el títol «Toponímia antiga de

nes persones de cognom Balàfia³³. Segons al-Idrīsī, entre Bugia i Gíger existia la *Yāzīrat al-Āfiya*, un topònim que també és recollit en el portolà pisà de 1200 sota la forma *isola de Balafia*³⁴. M. D'avezac descrigué, el 1848, aquesta illa i n'analitzà el nom³⁵.

Ara bé, l'esmentat lloc de Balàfia, a Eivissa, no figura en la llista d'alqueries i rafals del *Memoriale divisionis*. De fet, el primer esment que fins ara es coneixia correspon a la crònica d'un atac turc de 1538 registrada en uns annals locals anomenats *Llibres d'entrevinements*³⁶. D'altra banda, el capbreu dels censos del rei de 1577 fa menció de la *possessió de Balàfia* i, d'acord amb les afrontacions que proporciona, es pot identificar bé amb l'actual lloc d'aquest nom³⁷. En aquell indret es troben dos espais irrigats creats a partir de la font de Can Pere Mosson i de la font de Balàfia, de 0,8 i 0,27 hectàrees d'extensió respectivament. L'evidència arqueològica de ceràmica islàmica en la zona ha permès datar aquests dos sistemes en època andalusina, probablement en el segle x³⁸.

A falta de documents definitius, fins ara s'havia pensat que el topònim Balàfia podia ser el trasllat del lloc homònim lleidatà fet per un colon d'aquella procedència, com plantejà J. Mari³⁹. És sabut que a Eivissa arribaren lleidatans, com el mateix Joan Xicó, qui, segons el *Llibre dels fets*, fou el primer a entrar dins els murs de la *madīna* el dia de la conquesta. Si el topònim Balàfia, com és el cas d'altres de l'illa com Monistrol, Urgell, Buscastell, Peralta, Talamanca, etc., tenia el seu origen en el lloc de procedència d'un colon arribat arran de la conquesta o posteriorment, això certament explicaria que no figurí en el *Memoriale divisionis*.

les Illes Balears») remet al citat *DECat*. Vegeu també SITJES I VILARÓ (2009), que estudia els «horts de Balafi»: «L'alqueria de Tànger està a 625 metres de la font i a 900 metres dels horts. La zona de residència andalusina de Balafi està a 650 metres dels horts i a 875 de la font. Es desconeix el nom andalusí de l'assentament de Balafi». A Eivissa, la pronúncia corrent a la pagesia és, igualment, Balafi.

33. PONS (1949: XXIII): «Guillermo Balafia», en un document datat a Mallorca el 1302.
34. DOZY I DE GOEJE (1866: 114): «Djazairo 'l-'Afia»; MOTZO (1947: 75); GAUTIER DALCHÉ (1995).
35. D'AVEZAC (1848: 94): «Gesira Lafie, plus exactement Gezyret el-'Aâfyeh, c'est-à-dire île de la Santé, ou Balaffia, plus exactement Abou-el-'Aâfyeh, c'est-à-dire le Père de la santé». Aquest topònim està recollit en el *Compasso de navegare*, datat el 1296: *isola de Balafia* (vegeu DEBANNE, 2011: 83). T. Kahlaoui (2018: 132) recull també la forma moderna del topònim: *Bou Afia*, que tradueix com «Islands of Good Health».
36. FERRER I MAYANS (1997: 65): (1538 juliol 18) y arribaren fins a Balàfia y posaren foch a les torres. (1543 octubre 12): y arribaran fins a Balàfia y Atzeró y Arabí y fèran allí molt de mal.
37. ARM, *Reial Patrimoni* 308, *Capbreu dels censos i altres rendes que reb la majestat del rei nostre senyor de la vila e illa d'Iviça*, f. 88r.: Ítem, fan los hereus de la possessió de Balàffia deu sous de çens perpetual pagadors a les rendes reals en les festes de Nadal, y són per la dita possessió de Balàffia que posseixen, situada y posada en lo cortó de Sancta Eulària, en partida y jurisdicció del rey nostre señor, per lo qual és tinguda sots directa señoria, alou, lluyisme, fadiga, jurisdicció y al dit çens, y affronta de una part ab la possessió de Canadella, de altra / part ab la possessió del Bolatar, y de altra part ab la possessió de Safargell, y de altra part ab lo raffal dels Roigs, àlias Llebre, y de altra part ab la heretat de Atzeró, y de altra part ab lo Pouet, y de altra part ab la possessió de Labritja. No han produyts actes ninguns perquè digueren no haver-los trobats a bé que-ls havian cercats
38. KIRCHNER (2002: 120-186); SITJES I VILARÓ (2006, especialment p. 267).
39. MARI CARDONA (2009: 118).

El cas és que la frase del document en què consta la paraula *balafia* és estranya. La seva lectura atenta fa descartar que sigui un topònim. Es troba després dels noms dels sarraïns, fent extensiva la donació a *omnibus aliis saracenis nostris de balafia qui fuerunt de Eviza*. Si *balafia* era un nom de lloc, s'hauria especificat que es tractava d'una alqueria, un rafal, un indret o qualsevol altre tipus d'unitat de possessió o de tinença de terra, com solen fer els documents coetanis. L'aclariment immediat referit als sarraïns, *qui fuerunt de Eviza*, complica més la construcció i allunya la interpretació de *balafia* com a topònim. A més, el fet que el mot *balàfia* figuri en escrits catalans del segle XIV i que el significat de la paraula castellana *alafia* procedeixi, com es veurà, de la mateixa arrel àrab, assenyalen que efectivament no s'ha de prendre com un topònim, sinó com un determinant de la condició dels sarraïns.

Les ordinacions del mestre de gaita de Mallorca (un oficial que tenia l'encàrrec sobretot de la vigilància dels captius) de 1370 contenen un ús de *balàfia*. Concretament, l'ordinació XXVI estipula el càstig aplicador a les persones que amaguessin captius a casa seva, del qual únicament exceptuava la gent que n'acollís algun *per tornar a balafia* [el transcriptor no hi posà l'accent]: *Emperò en lo present capítol no sien entesos los catius qui venguen a altres per tornar a balafia e que per tot aquel jorn que-l tenen e-l aien tornat a balafia*⁴⁰. El diccionari de J. Coromines desenvolupa el significat de *balàfia* a partir d'aquest únic cas: *venir o tornar a balàfia*: «tornar un esclau a la casa del senyor d'on havia fugit o s'havia allunyat»⁴¹. A partir del tractat de Lluís d'Averçó (1350-1412) queda clar, com va veure Coromines, que l'accentuació correcta aleshores era proparoxítona: *balàfia*⁴².

Coromines també estableix l'etimologia àrab del mot, afirmant que la paraula prové de *b al- 'āfiya*, 'integritat corporal', 'salut', i fent-la derivar del verb *'āfā*, 'perdonar'. En efecte, *'āfiya*, amb el sentit de 'salut' i, per extensió, de 'benestar', és una invocació propiciatòria no alcorànica que s'ha trobat estampillada sobretot en ceràmiques del regne de Granada d'època nassarita⁴³. Així, *bi-l- 'āfiya* (بالعافية) significa 'amb salut'⁴⁴. Aquesta, 'salut', és la traducció d' *'āfiya* que ofereix el diccionari de Pedro de Alcalá, de 1505⁴⁵. D'altra banda, el *Diccionario de la Real Academia Española* indica aquesta mateixa etimologia i aporta el fet que l'expressió «pedir alafia» vol dir 'demanar perdó'⁴⁶. Segons

40. PLANAS ROSSELLÓ (1996, especialment p. 118). Coromines (*DECat* I 566) cita una edició anterior, d'A. Pons, que data aquestes ordinacions (se n'emeteren diverses) el 1451. L'edició citada de Planas és més acurada i n'afina la cronologia.

41. *DCVB* II 222.

42. *DECat* I 566-567; CASAS HOMS i RUBIÓ BALAGUER (1956, vol. II, p. 79 i vol. I, p. 65): *E pus que havets vist lo dit accent lonch com està en la prenúltima silhaba, vejats aytambé com està en la silhaba antepenúltima, ço és, en la segona silhaba abans de la final de tota dicció. Eximpli: regalicia, pasera, catxada, garzala, maligua, tristícia, avaricia, gripia, alcantera, balafia, apostata, malicia e molts altres*

43. MARTÍNEZ ENAMORADO (2002).

44. Agraeixo la transcripció i la referència de Pedro de Alcalá a Virgilio Martínez Enamorado.

45. Pedro de Alcalá, *Arte para ligeramente saber la lengua arávida: Vocabulista arávido en letra castellana*; vegeu l'edició de LAGARDE (1883: 391).

46. Els usos d'*alafia* registrats a la base de dades CORDE (Real Academia Española, Banco de datos CORDE, *Corpus diacrónico del español*, en línia) no són anteriors al segle XVIII.

l'edició de 1726 del dit *Diccionario*, *alafia* té el significat següent: *El perdón, la misericordia, y compassión que pide a su enemigo, ò superior el que viéndose ya sin remedio ni defensa, se confiesa rendido; y así solo se usa de esta voz en esta phrase pedir Aláfia. Es voz Arábiga ...*⁴⁷. De fet, en àrab modern la paraula 'afwan, de la mateixa arrel, té el significat de 'perdó'. A Melilla es conserva la Plaza de Alafia, un lloc que, al començ del segle XVII, és designat en un plànol com el *reduto adonde se tiene moros de alafia*⁴⁸. A Xivert, Castelló, es conserva, en el seu recinte fortificat, el mur d'Alàfia⁴⁹.

Sense que sigui mencionat a les obres consultades, el passatge següent del capítol XCIII del *Dotzè del Crestià*, de Francesc Eiximenis (1330-1409), conté un ús de *balàfia*. El franciscà fa servir la paraula quan argumenta per què les dones no havien d'anar a la guerra. Segons ell, si els homes guanyaven forçarien les dones enemigues capturades, mentre que *si les fembres vencien, tantost farien balàfia ab los hòmens, car impossibla cosa seria que a cascuna no-n luís qualque un en l'ull d'aquells que pendrien, de què-s seguirien adulteris infinits e molts altres mals*⁵⁰. Ací fer *balàfia*, com en l'exemple anterior, tot i ser un ús diferent, té relació amb el perdó al captiu. Tot i que en aquest cas el perdó als presoners seria suscitat pel desig sexual, en el fons és un ús paral·lel al castellà. D'aquest sentit es deriva el significat del verb *balafiar*, 'gastar supèrfluament', que li atribueix el *Diccionari català-valencià-balear*. Així doncs, el fet de concedir el perdó als captius ocasionaria una pèrdua perfectament evitable.

Per tant, definitivament, en el document eivissenc de 1235 *balàfia* fa referència a l'estatus dels sarraïns i no al seu indret d'origen. Aquest, com clarament indica el text, era Eivissa o, més probablement, la vila d'Eivissa o, millor, *madīnat Yābīsa*. Aquesta interpretació del text coincideix parcialment amb la proposta de J. Coromines respecte als topònims de la forma Balàfia: «sembla que no hi ha objecció possible a mirar el nom de les possessions rústiques balears i lleidatanes com a llocs conreats per un serf o un rebel que s'havia sotmès *b al- 'āfiya*, és a dir que s'havia acollit a l'estatut dels sotmesos *b al- 'āfiya ...*»⁵¹.

E. Ribes, autor d'una tesi sobre toponímia pitiüsa, vista l'existència d'un Balàfia a Lleida i d'un altre a Mallorca, es demanava si el topònim Balàfia d'Eivissa va formar-se abans o després de la conquesta⁵². En el cas que en el document de 1235 *balàfia* hagués estat un topònim —Balàfia, doncs—, se'n podria assegurar l'origen anterior a la conquesta i que s'hauria format entre el 902 i 1235, el lapse de presència àrab i berber a les Illes Orientals d'al-Àndalus. Però si, com ara es considera,

47. REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1726), *Diccionario de la lengua castellana, en que se explica el verdadero sentido de las voces, su naturaleza y calidad, con las frases o modos de hablar, los proverbios o refranes, y otras cosas convenientes al uso de la lengua*, Madrid, 155.

48. ARCHIVO GENERAL DE SIMANCAS, *Mapas, planos y dibujos*, 42, 065: *Esta es la planta de la ciudad y fuerza de Melilla y los nombres de los torriones que ban puestos en sus lugares* (Pedro de Heredia, 17 de noviembre de 1604).

49. HOFBAUEROVÁ (2012).

50. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, pres de l'edició incunable de València de 1484, capítol XCIII, f. 44v.

51. *DECat* I 567.

52. RIBES (2005: 29).

no és un topònim, la qüestió correcta ha de posar en relació el topònim actual de Balàfia amb la inesperada aparició del mot al text de Pere de Portugal. Cal tornar, per tant, al document.

Els sarraïns reberen la donació de dues alqueries i un rafal. M. Cruz, en el seu article, reconeix que no pot ubicar la *qarya Banī Maymūn* de Xarc (tot i que la situa en el mapa cap a l'actual venda o contrada de Can Llätzer). Pel que fa a l'alqueria que ell interpreta com anomenada Ýabal al-Qilà, la localitza al puig des Fornàs de la serra de Morna, però reconeixent que no té cap indici sobre el qual pugui fonamentar aquesta ubicació. Finalment, a partir dels noms actuals de les finques del Rafal de Dalt i de Baix, les identifica amb el *rahāl Banī Marzūq*. En aquest cas s'ha d'objectar que hi ha unes altres finques anomenades El Rafal i que, per tant, l'opció de M. Cruz és una entre d'altres de possibles. En definitiva, els noms d'aquestes dues alqueries i del rafal no s'han conservat i, en principi, no poden ser ubicats. Altres noms d'alqueries i rafals que figuren en el *Memoriale divisionis*, com ara Arabí, Atzaró, Balansat, Perella, Benissait, Canadella, Cutella, Morna, Safragell, Xarraca, etc., sí que s'han mantingut i, de fet, són vius i ben localitzats a l'actualitat.

D'acord amb tot el que s'ha dit, el que, de manera versemblant, podria haver-se produït és el següent. Els dies posteriors al 8 d'agost de 1235 i abans del 10 de setembre, Pere de Portugal va rebre la seva part del botí dels béns immobles i semovents fets en la conquesta. Aquests darrers eren els animals i també, o sobretot, les persones capturades a la *madīna*. Els trobats al camp degueren ser capturats molt abans durant els, almenys, dos mesos que durà el setge. Aquells captius salvaren les seves vides perquè, com sabem pel *Llibre dels fets*, una vegada perduda la vila, quan els catalans ja atacaven l'alcàsser, els defensors (homes i dones, infants i ancians) *esbafaren-se e parlaren pleit que es retrien*⁵³. Aquell parlament que els sarraïns demanaren, arraconats en el darrer dels tres recintes de la *madīna*, esbravats, sense esma per continuar la lluita, només podia aspirar a salvar-los la vida. L'extraordinari *Llibre dels fets* ens proporciona uns quants exemples de comunitats o ciutats andalusines, els habitants de les quals, vençuts després de defensar-se, foren reduïts a captivitat. Així va ser a *madīna Mayūrqa*, sense anar més lluny.

Aquell *demanar pleit* el degueren pronunciar els sarraïns eivissencs en àrab, tal vegada fent servir la paraula *‘āfiya*. No ho podem saber. El cas, però, és que tots o una part dels andalusins de Yābisa supervivents passaren a ser *sarraïns de balàfia*, amb el significat de 'perdonats, conservats amb salut, mantinguts amb vida'. Això no vol dir que l'arabisme *balàfia* fos incorporat al català (al llatí baixmedieval, en realitat, ja que el document és llatí) a Eivissa, sinó que, més probablement, la paraula ja era viva entre els conqueridors, tot i que ha deixat un rastre documental més aviat escàs. El *Llibre dels fets* conté el que pot ser l'expressió catalana equivalent: *retre's a vida*, és a dir, rendir-se a condició que les vides siguin respectades. Devers 1234 el rei Jaume avançava sobre el territori de València i, des de Burriana, encapçalava cavalcades de captura de captius i altre botí. En una d'aquelles expedicions assetjaren el *hisn* de Museros i, després d'un temps de setge, els sarraïns tancats

53. BRUGUERA (1991: 127-128, cap. 126).

al seu interior *faeren parlar pleit que es rendrien a vida*. El rei consentí i afirmà: *e nós volgum-ho per ço quant més los volliem vius que morts*⁵⁴.

Un mes després de la conquesta d'Eivissa ja s'havia fet el repartiment de tot. El dia 10 de setembre, l'infant Pere de Portugal sabia quins eren els seus sarraïns, quina la part de l'illa li havia estat adjudicada, les alqueries i rafals que contenia i els molins que li pertocaven. La gestió que va fer d'aquells sarraïns captius fou instal·lar-los en unes terres amb la intenció que paguessin renda i que es reproduïssin. El document en fa testimoni històric i en feia llavors de caire legal. L'infant coneixia els noms de les alqueries perquè havien estat anotats en el *Memoriale divisionis*, el document en què s'aixecà acta dels immobles que hi havia a l'illa per poder dividir-los entre els magnats conqueridors.

Els *sarraïns de balàfia*, traduïnt grollerament els noms de les terres que els assignaren, foren establerts a l'alqueria del «puig de la generositat», a l'alqueria dels descendents d'en Maimó i al rafal dels fills d'en Marzoc. Aquelles terres de Xarc degueren ser conegudes durant un temps com «les terres dels sarraïns de balàfia» o una forma semblant. Des d'aquesta denominació cap a la definitiva de Balàfia hi havia un camí no gaire llarg que va ser efectivament recorregut. A partir de 1235, Balàfia se sobreposà als noms originals de les dues alqueries i el rafal fins a fer-los desaparèixer. Les famílies sarraïnes l'estatus de les quals donà nom a aquelles terres també desaparegueren. Encara no cent anys més tard els musulmans lliures de l'illa eren tan pocs que poden ser anomenats: Abdellà; Azmet, la seva dona i els seus dos fills; la dona de Rasmell i el seu fill Aaçem; Fàtima, viuda d'Obasser; Azmet, i Alia⁵⁵. Tots eren captius alliberats, *alforres* en diuen els documents, i quasi amb seguretat no havien nascut a l'illa, sinó que els hi va dur alguna expedició corsària després de capturar-los a *Barbaria*⁵⁶.

La proposta de l'origen del topònim Balàfia ja està plantejada, exposada al parer crític de filòlegs i historiadors i a l'espera de trobar nous usos de *balàfia* a documents medievals.

2. Document

Hoc^a est translatum fideliter translatum a quodam instrumento sigillo majori pendenti domini infantis, cuius tenor talis est: Notum sit / omnibus quod nos P(etrus), Dei gratia, regni Majoricarum dominus, per nos et omnes heredes et successores nostros, damus, concedimus et laudamus / vobis Ablon, et Mucatil, Zahale, Abdelle, Abendaït^b, et Mahomet Abenhaten^c, et omnibus aliis saracenis nostris de balafia^d / qui fuerunt de Eviza, et successoribus vestris in perpetuum^e, alcherias Gebilalqueren et Benimaymon^f et rafal Benimar- / zut^g, que omnia sunt in portione nostra, in loco qui dicitur Exarquih^h. Ita quod de cetero predictas alqueries et predictum rafal cum domi- / bus eiusdem lociⁱ et cum omnibus pertinentiis suis, cum terminis, terris, pratis, paschuis, herbis, aquis, lignis, vineis, arboribus / diversorum generum, et cum omnibus ibi pertinentibus et pertinere debentibus, ad predicta omnia de abisso usque

54. BRUGUERA (1991: 180, cap. 203).

55. SASTRE MOLL (2010: 42 i 125-126).

56. Sobre les expedicions i, en general, els procediments de la captivitat, vegeu FERRER ABÁRZUZA (2015).

ad celum habe- / atis vos et vestri, teneatis, possideatis et expletetis in perpetuum^j tali conditione, quod non eligatis vel proclametis ibi ali- / um dominum nisi nos et successores nostros. Et tam vos quam vestri dabit is nobis vel successoribus nostris, bona fide, sine en- / gano, medietatem omnium fructuum, panis, vini, olei et canabi et omnium inventionum, venationum et lucrorum / terre seu maris que Deus vobis dederit. Et etiam dabit is bajulo nostro, quem vobis assignaverimus, pro labore suo, de quoli- / bet pare bovum, duas quarterias panis de eo que dederit vobis Deus. Et servietis nobis cum opus fuerit, et faceremus vobis / expensas dum in nostro servitio fueritis. Promittentes^k vobis hec omnia supradicta facere, habere et tenere contra omnes personas / in pace, absque aliquo contradictum. Datum apud Evizam, IIII ydus setembris, anno Domini M° CC° XXX° V°. /

Sig+num P(etri), Dei gratia, regni Majoricarum domini. / Hujus rey testes: Domnus P(etrus) Alchala; en Berengarius^l Sancti Vicentii; P(etrus) Romeu; P(etrus) Ortiz; Garcia Lopiz; Domnus Monio; Menendus Garsiez^m; P(etrus) Cervera; G(arcia) Exemeniz; Gilus Salviz; Michael Nuniz; Mendus Garsia; P(etrus) Cerveraⁿ; P(etrus) Giliz^o; Magister B(er)n(ardus); Fernandus Organiz; Jacobus de Zafarigio^p; Villelmus Scriba, Gil(us) Peliz^q.

Sig+num Petri I(o)h(ann)is^r, notarii domini infantis, qui hanc cartam scripsit, cum litteris suprascriptis in penultima linea / ubi dicitur: «et servietis nobis cum opus fuerit, et faciemus vobis expensis dum in nostro servitio fueritis»; et eam propria manu / clausit, loco, die, anno prefixis. [Signum Bernardi de Rupe, testis. Signum B [...] testis.]^s /

Sig+num Guillelmi de Vilasclato^t, notarii de Eviza pro magistro Johanne, qui hic translatum de originali / fideliter traslatavit VI° kalendas setembris anno Domini M° CC° L quarto. /

3. Notes

- a. *Al marge superior, de mà posterior, 2.*
- b. *Mas Latrïe (ML) hi llegeix Abenduet. La lectura no és segura perquè el nom està afectat pel plec del pergami.*
- c. *Tots els noms estan separats per punts: Ablon. et Mucatil. Zahale. Abdelle. Abendait. et Mahomet. Abenhaten. S'ha considerat que Mahomet Abenhaten és el nom d'una sola persona i així s'ha puntuat. ML, però, hi llegeix dos noms.*
- d. *ML transcriu Balasia, amb majúscula i tot interpretant com a s alta el que en realitat és clarament, una f.*
- e. *ML llegeix proprium.*
- f. *Bemmaymon segons ML.*
- g. *Les tres darreres lletres de Benimarzut no es llegeixen amb total claredat.*
- h. *ML transcriu Exarq.;*
- i. *loci puntejat per sota.*
- j. *ML llegeix novament proprium.*
- k. *ML transcriu promittimus.*
- l. *ML interpreta M. Burgi.*
- m. *ML llegeix Garsie.*
- n. *ML llegeix Eveyra. Pere Cervera, si la lectura és correcta, està repetit.*
- o. *ML transcriu Giluz.*

- p. Afarigio segons la transcripció de ML.
 q. Peleriz segons ML.
 r. ML transcriu Iheris.
 s. *El text entre claudàtors s'ha pres de la transcripció de ML. A la digitalització del microfilm no pot llegir-se, ja que la tinta, diferent de la de la resta del trasllat, s'ha esvaït.*
 t. ML llegeix Vilaselato.

Referències bibliogràfiques

- DCVB ALCOVER, A.M.; MOLL, F. de B. (1930-62). *Diccionari català-valencià-balear*, I-X. Palma.
- DECat COROMINES, J. (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, I-IX. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- OnCat COROMINES, J. (1989-1997). *Onomasticon Cataloniae*, I-VIII. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- ARGEMÍ, M.; BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H.; NAVARRO, C. (1998). «Un sistema hidràulic compartit per diversos assentaments; la vall de Buscastell». A BARCELÓ, M. (coord.). *El curs de les aigües: Treballs sobre els pagesos de Yābisa (290-633 H / 902-1235 dC)*, Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa, 3. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera, p. 37-51.
- BARCELÓ, M. (1984). «Notes berbers i saharianes entorn del Šarq al-Andalus», al seu llibre recopilatori *Sobre Mayurqa*, Quaderns de Ca la Gran Cristiana. Palma, p. 133-41.
- (1992). «Huṣūn et établissements arabo-berbères de la Frontière Supérieure (zone de l'actuelle Catalogne) d'Al-Andalus». A *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*. Roma-Madrid: École Française de Rome, p. 61-73.
- (1997). «Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca». A BARCELÓ, M. (coord.). *El curs de les aigües: Treballs sobre els pagesos de Yābisa (290-633 H / 902-1235 dC)*, Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa, 3. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera, p. 9-35.
- (2004). *Los Banū Ru'ayn en Al-Andalus: Una memoria singular y persistente*. Granada: Al-Baraka.
- (2005a). «La *spurcitia paganorum* que había en Coria antes de la conquista cristiana en junio de 1142 d.C.». A BARCELÓ, M.; MARTÍNEZ GAZQUEZ, J. (eds.). *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, p. 63-70.
- (2005b). «Negre i roig: Els contextos historiogràfics per a l'estudi de la societat andalusina de Menorca i la seva destrucció». A BARCELÓ, M.; RETAMERO, F. (eds.). *Els barrancs tancats: L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, p. 13-49.
- BRUGUERA, J. (1991). *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Barcelona: Barcino.
- CASAS HOMS, J.M.; RUBIÓ BALAGUER, J. (1956). «*Torcimany*» de Luis de Averçó: *Tratado de retórica gramatical y diccionario de rimas. Siglos XIV-XV*, I-II. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Miguel de Cervantes.
- COROMINES, J. (1995). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.

- CRUZ HERNÁNDEZ, M. (1990). «Topografía árabe de la isla de Ibiza a comienzos del siglo XIII según el “Memoriale divisionis”». A ARANDA DONCEL, J. (ed.). *Homenaje a Manuel Ocaña Jiménez*. Córdoba: Junta de Andalucía, p. 65-151.
- D'AVEZAC, M. (1848). *Îles de l'Afrique*. Paris: Institut de France.
- DEBANNE, A. (2011). *Lo Compasso de navegare: Edizione del codice Hamilton 396 con commento linguistico e glossario*. Brussel·les: Peter Lang.
- DOZY, R.; GOEJE, M.J. de (1866). *Description de l'Afrique et de l'Espagne par Edrisî*. Leiden: E.J. Brill.
- EPALZA, M. de (1975). «Los nombres del Profeta en la teología musulmana». *Miscelánea Comillas*, any XXXIII, núm. 63, 2n semestre, p. 149-203.
- FERRER ABÁRZUZA, A. (2015). *Captius i senyors de captius a Eivissa: Una contribució a l'esclavitud medieval (segles XIII-XVI)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FERRER I MAYANS, V. (1997). *Un memorial de la guerra contra el turc: Les «Notes» dels «Llibres d'entreveniments» de la parròquia de Santa Maria d'Eivissa (segle XVI)*. Edició i estudi. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- GARCIA OLIVER, F. (2004). «L'expansió». A GIRALT, E. (dir.); SALRACH, J.M. (coord.). *Història agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca, p. 91-118.
- GAUTIER DALCHÉ, P. (1995). *Carte marine et portulan au XIIIe siècle: Le Liber de Existencia Riveriarum et Forma Maris Nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*. Roma: École Française de Rome [disponible a <https://www.persee.fr/doc/efr_0223-5099_1995_mon_203_1>].
- GUICHARD, P. (1976). *Al-Andalus: Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Barcelona: Barral Editores.
- HOFBAUEROVÁ, V. (2012). «Restoration of the rammed earth walls of the Poniente Tower and the Alafia wall in the fortified complex of Xivert (Castellón, Spain)». A MILETO, C.; VEGAS, F.; CRISTINI, V. *Rammed Earth Conservation*. Londres: Taylor & Francis Group, p. 351-55.
- JENÉ, A. (1985-1986). «La conquesta de Manurqa el febrer de 1287». A *Estudi General: La formació i expansió del feudalisme català*, vol. 5-6. Girona, p. 389-401.
- KAHLAOUI, T. (2018). *Creating the Mediterranean. Maps and the Islamic Imagination*. Leiden-Boston: Brill.
- KIRCHNER, H. (2002). «El mapa de los asentamientos andalusíes de Ibiza». A TRILLO, C. (ed.). *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*. Granada: Athos-Pergamos.
- LAGARDE, P. de (1883). *Petri Hispani de Lingua Arabica libri duo*. Göttingen: Dietrich Arnold Hoyer.
- LAZAREV, G.; MARTÍNEZ ENAMORADO, V.; VIGNET-ZUNZ, J.J. (2012). «Proposition d'identification d'une forteresse idrisside du nord du Maroc: Les ruines de Koudiet Demna / Hisn al-Karam à Beni Gorfet». *Bulletin d'Archeologie Marocaine XXII*, p. 244-66.
- LLADONOSA PUJOL, J. (1972). *Història de Lleida*. Tàrraga: Camps Calmet.
- MACABICH, I. (1966-1967). *Historia de Ibiza I-IV*. Palma: Daedalus.
- MARÍ CARDONA, J. (1976). *La conquesta catalana de 1235*. Eivissa: Patronato José María Quadrado. Institut d'Estudis Eivissencs [n'hi ha una reedició, Eivissa 2007, però en cito la primera edició].
- (1994). *Formentera: Documentació i paisatges*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.
- (2009). *Santa Eulàlia*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.

- MARTÍNEZ ENAMORADO, V. (2002). «Epigrafía merini: Lectura y documentación de las inscripciones sobre cerámica estampillada del Museo de Algeciras». A TORREMOCHA SILVA, A.; OLIVA CÓZAR, Y. (eds.). *La cerámica musulmana de Algeciras: Producciones estampilladas. Estudios y catálogo*. Algeciras: Fundación Municipal de Cultura «José Luis Cano», p. 73-85.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (1962-1967). *Corpus de toponimia de Mallorca I-VI*. Palma: Gráficas Miramar.
- MAS LATRIE, M.L. de (1866). *Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au moyen âge*. París: Henri Plon.
- MIRET I SANS, J. (2007). *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Facsímil a cura de M.T. Ferrer Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MOTZO, B.R. (1947). *Il compasso da navigare: Opera italiana de lla metà del secolo XIII*. Càller: Università degli Studi di Cagliari.
- NEBOT, R.; ROSSELLÓ BORDOY, G. (eds.) (2008). *Kitāb Tā'rīḥ Mayūrqa: Crònica àrab de la conquesta de Mallorca. Ibn 'Amīra al-Maḥūmī*. Palma: Govern de les Illes Balears / Universitat de les Illes Balears.
- ORTEGA VILLOSLADA, A. (2003). «Documentos referentes al Reino de Mallorca en los archivos de París». *Mayurqa* 29, p. 341-56.
- PÉREZ MARTÍNEZ, L. (1977-1978). «El testamento de Guillermo de Montgrí y el dominio feudal de la iglesia de Tarragona sobre la isla de Ibiza». *Fontes Rerum Balearium* 1, p. 433-48; 2, p. 241-48.
- PLANAS ROSSELLÓ, A. (1996). «El Mestre de Guaita y la custodia de los esclavos en Mallorca». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 51, p. 95-128.
- PONS, A. (1949). *El Llibre del mostassaf de Mallorca*. Mallorca: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- RIBES, E. (2005). *La supervivència de la toponímia precatalana d'Eivissa i Formentera i l'Onomasticon Cataloniae*, Biblioteca Miquel dels Sants Oliver 25. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SASTRE MOLL, J. (2010). *L'exportació de sal i pega des de les Pitiüses (1311-1343)*. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa.
- SITJES I VILARÓ, E. (2006). «Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de al-Andalus». *Arqueología Espacial* 26, p. 263-91, especialmente p. 267.
- (2009). «Sistemas hidráulicos i assentaments andalusins a la partida de Manacor». A SALAS BURGUERA, M. (coord.). *Primera Trobada d'Arqueòlegs de les Illes Balears, Manacor, 15 i 16 de setembre de 2006*. Manacor, p. 35-44.
- TERÉS, E. (1992). «Antroponimia Hispanoárabe (Reflejada por las fuentes latino-romances)». *Anaquel de Estudios Árabes* 3, p. 11-35.
- TORRES PETERS, F.X. (2011). «Aportació al coneixement de Guillem de Montgrí i de la conquesta de les Pitiüses de l'any 1235». *Eivissa* 49, p. 2-9.
- TUR SERRA, C. (2007). «El procés de colonització de l'espai pitiús (s. XIII): documents». *Eivissa* 46, p. 34-41.
- VICIANO, P. (2012). *Els peus que calciguen la terra: Els llauradors del País Valencià a la fi de l'edat mitjana*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 62-68 i p. 210-211.